

Gaál György

A MUNKÁSOK GAZDASÁGI ÉS SZOCIÁLIS HELYZETE A KRÁMER TESTVÉREK GYÁRÁBAN (1919—1929)

A szakszervezeti mozgalom
Forradalmi jelenségek a háború utáni Újvidéken

A Nagy Októberi Szocialista Forradalom utáni mozgalmas években, 1918—1919-ben az újvidéki munkásság is megmozdult, s az adatok szerint a legaktívabb csoportok között fontos szerepet játszottak a vas-munkások is.

A szovjetállammal és a magyar kommünnel szolidarizálva, a Jugoszláv Szocialista Munkáspárt (a kommunisták) 1919. július 21-én országos általános sztrájkot szervezett. Ezen a napon szünetelt a munka az újvidéki gyárakban és műhelyekben is. Bár a Krámer testvérek gyárában lefolyt sztrájkról nincsenek külön adataink, nyilvánvaló, hogy ennek a gyárnak a munkásai is sztrájkba léptek, a jelentések szerint ugyanis az újvidéki általános sztrájk teljes sikerrel végződött. A források szerint ezen a napon a város teljesen kihalt volt, „egyetlen gyárban és műhelyben sem dolgoztak”. A Krámer testvérek gyárában dolgozó kisszámú munkás eleget tett proletár kötelességének.

A világproletárság és az erős jugoszláv munkásmozgalom hatalmas offenzívájának hatására a hazai burzsoázia 1919-ben még nem mert komolyabb lépéseket tenni munkásai ellen: érthető tehát, hogy a Krámer testvérek is ilyen szellemben jártak el. Mialatt a burzsoázia az apró engedményeknek és az összetűzések elkerülésének taktikáját követte, az újvidéki munkásosztály soraiban igen eredményesen folyt a munkások szervezése. A munkások erejétől és a forradalmi akciók lehetőségétől való félelem érezhető volt a sajtóban, a tőkésék egymásközti beszélgetéseiben és a városi tanács ülésein is.

Pavle Tatić opportunist szocialista 1919 végén, a városi tanács ülésén kijelentette, hogy a kereskedők és a malomtulajdonosok igen megfontolatlanul cselekszenek, amikor üzérkedésből 20, 40, sőt nagyobb százalékkal is emelik az élelmiszerek és közszükségleti cikkek árát, ezáltal igyekezték elkerülni a bejelentett pénzmarkírozás miatt várható

veszteségeiket. Tatić elítélte ezt az álláspontot és hangsúlyozta, hogy a következmények sztrájkot okozhatnak, s arra figyelmeztetett, „hogy az üres hasú munkások nem gondolkozhatnak és nem tudnak gondolkozni” Ha nem vesszük őket védelmünkbe, ők maguk keresnek majd lehetőséget arra, hogy segítsenek magukon.”

Tatić nem állt egyedül nézetével. Egy másik felszólaló ugyancsak elítélte a kereskedők és malomtulajdonosok üzérkedő magatartását, s ennek az állapotnak a közhangulatban megmutatkozó következményéről a következőket mondta: „Ha ez így megy tovább, akkor nem lesz az a nacionalizmus, sovinizmus, Gyenyikin és Jugyenic, aki a lázadást megakadályozhatná.”

A szocialista fordulattól azonban nemcsak az újvidéki burzsoázia rettegett, hanem az egész Szerb—Horvát—Szlovén királyság polgársága. Ezért mindent elkövettek, hogy a kizsákmányolt tömegekben azt a hatást keltsék, mintha az új állam rendíthetetlen közvetítő lenne az osztályharcban, sőt hogy az állam egyben a munkásosztály védelmezője is. Jugoszlávia uralkodó osztályának ezen törekvései közé tatozott az 1919. november 12-én meghozott rendelet a munkaidőről.

A munkásvédelmi törvény semmibevevése

Ez a rendelet a gyáripari munkások munkaidejét nyolc órában határozta meg. Az egész ország munkásságának, köztük a Krámer testvérek gyára munkásainak is hatalmas vívmány volt ez, hisz a rendelet kibocsátásáig egész Vajdaság munkássága naponta tíz órát dolgozott. Fontos tétele volt ennek a rendeletnek az is, amely kimondta, hogy a nyolcórás munkaidőn felül ledolgozott munkaidőért a munkaadónak ötven százalékkal magasabb órabért kell fizetnie. A rendelet, illetve a munkásvédelmi törvény szilárd alapot biztosított Jugoszlávia munkásainak, a Krámer testvérek gyárában dolgozó munkásoknak és később az újvidéki csavargár munkásainak is arra, hogy harcot folytathassanak a gyártulajdonosok ellen. Ez a harc arra irányult, hogy lehetetlenné tegye a gyártulajdonosok számára a fizetetlen vagy gyengén fizetett túlórászás által szerzett extraprofitot, és a rendelet, illetve a törvény nyílt kijátszását. 1918—1919-ben, a megerősödött szakszervezeti és munkásmozgalom idején a gyártulajdonosok nem léptek fel olyan nyíltan, mint később, amikor a munkásszervezetek visszaszorításával lanyhultak a bér- és sztrájkmozgalmak. Az elsők között érezték meg saját bőrükön a Krámer testvérek gyárának munkásai is, hogy mit jelent a polgári társadalom konszolidálódása és a munkásmozgalom illegálisba taszítása.

A Krámer testvérek jugoszláviai tevékenységük első pillanatától kezdve

azt a jelszót hangoztatták, hogy kenyeret adnak a magyar munkásoknak, és bizonyos szempontból védelmezőik is. Arra törekedtek, hogy gyárukban magyar munkásokat alkalmazzanak, ugyanis azzal akarták megnyerni őket, hogy kizárólag náluk kaphatnak munkát és kenyeret. A „nemzeti törődésért” viszonzásul a munkások teljes engedelmességgel tartoztak, ami azt jelentette, hogy a szakszervezetnek, a szervezett munkásoknak és a szakszervezeti sajtónak nem volt helye a gyárban. A Krámer testvérek szemmel tartották munkásaik viselkedését, gyorsan és energikusan eltávolítottak mindenkit, akinek viselkedése osztályszempontú vagy szakszervezeti tevékenységre vallott. Gondos válogatással a Krámer testvérek gyárában olyan helyzet alakult ki, amely a munkásellenállást a legkisebb mértékűre csökkentette. Ez az állapot lehetővé tette a „magyar munkások nagy védelmezői számára”, hogy munkásaikat a legkegyetlenebb módon kizsákmányolják és a legszigorúbb eljárást alkalmazzák velük szemben.

A szakszervezetnek egészen a harmincas évek végéig nem sikerült – még a legoportunistább módszerekkel sem – betörnie ennek a gyárnak a műhelyeibe. Munkabérek emelésével és a munkakörülmények javításával a Krámer-gyár nem akarta kérdésessé tenni szédületes gazdasági felemelkedését és prosperitását. Az üzlet évről évre jobban virágzott, a műhely gyárrá növekedett. Az egyre jobban gazdagodó Krámer család házakat és kisebb-nagyobb földbirtokokat vásárolt, a munkások helyzete azonban nem változott. A Krámer-gyár munkásai a legalacsonyabb újvidéki vas-munkásbérért dolgoztak, a tulajdonosok parancsára túlórázniuk is kellett – az ötven százalékos órabéremelésről azonban nem is lehetett szólni, mert az lázadással lett volna azonos, s ez a munkahely elvesztésének távlatát vonta maga után. A tulajdonosokat azonban ilyesmiért nem lehetett rajtakapni. Ha a munkás törvényadta jogának érvényesítését merészelte követelni, nem bocsátották el rögtön. Nevét feljegyezték, és az első munkaerőcsökkentés alkalmával bocsátották el. Ezt a gyakorlatot következetesen és könyörtelenül alkalmazták az első naptól fogva. A magyar proletárt a Krámer-gyárban sokkal könyörtelenebbül kizsákmányolták, mivel attól is rettegnie kellett, hogy elbocsátatása esetén – hiányos szerbhorvát nyelvtudása következtében – nem találja majd fel magát egy más közegben.

Nagy tévedés lenne azonban azt hinni, hogy a Krámer-gyár évről évre nagyobb számú munkássága teljességgel ki volt szolgáltatva a tulajdonosok kénye-kedvének. Bár a Jugoszláv Kommunista Párt az Obznana után nagy veszteségeket szenvedett, a későbbi illegális tevékenység során pedig hibákat követett el, és értékes kádereit veszítette el, nem adta fel a harcot. A párt- és szakszervezeti munka sohasem szűnt meg Újvidéken. A szerbhorvát és magyar nyelvű munkássajtó és a szakszervezeti lapok eljutottak a Krámer-gyár munkásaihoz is. A nyelvi korlátok sem jelentettek akadályt; mert a párt törődött vele, hogy a munkásság anyanyelvén juthasson szak-

szervezeti sajtóhoz. A *Radničke novine* mellett a *Szervezett Munkás* és a *Munkás Újság* is erős befolyást gyakorolt a vajdasági munkásságra, köztük a Krámer-gyár munkásaira is. Függetlenül attól, hogy szakszervezeti szerv nem is alakulhatott és erősödhetett meg ebben a gyárban, nem állítható, hogy munkásai teljesen mentesek voltak az Újvidéken tevékenykedő szakszervezeti és pártszervek hatásától. A szakszervezeti és pártszervekkel fenntartott kapcsolatokat tikolták; nyomok és főként írásos dokumentumok nem maradtak ránk, mindez azonban nem jogosít fel bennünket arra, hogy írásos dokumentumok hiányában teljességgel semmibe vegyük e két tényező befolyását a Krámer-gyár munkásmozgalmára.

A szakszervezeti mozgalom gyengeségeit, amely főleg ebben a gyárban mutatkozott meg, a gyártulajdonosok teljes egészében kihasználták. Nem csoda hát, ha a Körzeti Munkafelügyelőség látogatásai minden alkalommal az érvényben lévő törvények, s mindenekelőtt a munkásvédelmi törvény intencióinak cáfolhatatlan megszegését állapíthatták meg. A törvény arra kötelezett minden gyárparost, hogy látható helyen függessze ki a gyár nyomtatott munkarendjét. A munkarend előre kinyomtatott űrlap, volt, tartalmazta a munkások alapvető jogainak leírását, tulajdonképpen hozzáférhető kódexe volt a munkások jogainak. Az űrlap meghatározott rovataiba minden munkaszervezetnek be kellett vezetnie munkarendjének jellemző adatait, például a munkaidő kezdetét és végét, a pihenők idejét és ehhez hasonlókat. Amikor a törvényhozók arra kötelezték a műhelyek és gyárak tulajdonosait, hogy látható helyen függesszék ki ezt a dokumentumot, abból indultak ki, hogy a munkások biztosan nem a Hivatalos Lapból informálódnak. A látható munkarend viszont alkalmas volt arra, hogy mindig emlékeztesse őket törvényesen biztosított jogaikra. A körzeti felügyelő már első látogatása alkalmával észrevette, hogy a Krámer-gyárban nincs kifüggesztve a munkarend, és a tulajdonosok nem tudják felmutatni sem a munkaügyi engedélyt, sem pedig az alkalmazott munkások listáját. Azt is megállapította, hogy a munkakönyveket sem vezették rendesen. A fenti mulasztások egyike sem hanyagság következménye volt, hanem egy jól kigondolt politika része. A munkaadók ugyanis úgy gondolták, hogy a munkásokat nem kell „figyelmeztetni” törvényadta jogaikra mert az esetleg ellenállást váltana ki a gyárban alkalmazott gyakorlattal szemben. A Krámer-gyárban és más üzemben is e „mulasztások” célja tulajdonképpen a munkások törvényes jogainak megsértése volt, elsősorban a munkaidő, a fizetett túlóra és a pihenő tekintetében.

A munkásvédelmi törvény semmibevevése nemcsak a Krámer testvérek-re volt jellemző, álláspontjuk nem volt egyedülálló és elszigetelt jelenség. Ez az álláspont tükrözte a munkaadók általános nézetét. A munkaadók határozatot hoztak, amelyben kétségbevonták a munkásvédelmi törvényt, és azt állították róla, hogy sikertelen másolata az iparilag sokkal fejlettebb

országok hasonló törvényeinek. Ezek az országok – állították a munkaadók – iparosításuk magasabb színvonalára követhetőben képesek elviselni egy ilyen törvény terheit, a jugoszláv iparra viszont olyan terheket ró, amelyek „nemcsak, hogy fékezik a haladást, hanem kétségbevonják a gyár- ipar fennállását is”. A munkaadók egyhangúlag követelték, hogy azonnal reformálják meg az egész jugoszláv szociális törvényhozást. Mivel javaslatukkal 1922-ben nem értek el eredményt, követelésüket megismételték 1925-ben, a Szerb—Horvát—Szlovén királyság gazdasági kamaráinak és szervezeteinek harmadik rendes kongresszusán. Elmondva régi téziseiket a munkásvédelmi törvényről, kiemelték, hogy a biztosítás betegség és baleset esetére pénzügyileg nagyon megterheli a gyár- és műhelytulajdonost, valamint arról is szóltak, hogy szükség van a munkafelügyelőség pártatlanságára: ne csak a munkások érdekeit védje, hanem „számoljon a munkaadók igazolt követeléseivel és a termelés szükségleteivel is.” Külön hangsúlyozták elképzelésüket, amely szerint a munkafelügyelőség legfontosabb feladata „a munkások körében fejleszteni a vállalatokhoz való hűséget és ragaszkodást, valamint az együttműködést a vállalkozókkal.” A nyolcórás munkaidő kötelező betartását a munkaadók ugyancsak elhamarkodottnak nevezték Jugoszlávia esetében. Olyan normaként beszéltek róla, amely akadályozza az ország gazdasági fejlődését. A túlórás bérének 50 százalékkal való növelését ugyancsak elvetették, arra hivatkozva, hogy Belgiumban és Romániában csak 25 százalékkal fizetnek többet a túlóráért.

A gyáriparosok java része azt tartotta, hogy a munkásvédelmi törvényt taktikai okokból alkották meg, abban az időben, amikor a szocialista forradalom „kísértete” még ott lebegett Európa fölött. Az volt a meggyőződésük, hogy ez a törvény egyfajta engedmény volt a munkásságnak, s amelynek megadásával a tömegek forradalmiságát akarták gyöngíteni, a megváltozott körülmények között viszont aktualitását veszítette, s mellőzni lehet. A Krámer testvérek is ezt a nézetet vallották. Ezért nem függesztették ki gyárjukban a munkarendet, és ezért követték el a mulasztásokat. A munkakönyvek szabálytalan vezetésével és a munkáslista mellőzésével tulajdonképpen nem jelentették be a munkásokat a szociális biztosítónál és nem fizették a hozzájárulást a betegségi biztosítási és balesetbiztosítási alapba. Mindez nemcsak apró szabálysértést, hanem jelentős magtakarítást is jelentett a munkaadó számára. Ha figyelembe vesszük a gazdasági kamarák harmadik kongresszusának felhívását a munkahelyen történő megbetegedések és balesetek biztosításának kiadásaival kapcsolatban, a Krámer-gyár tulajdonosainak eljárása világossá válik: „A garantált átlagos napibér 21,78 dinár volt (1925-ben, Jugoszláviában. A megjegyzés tőlem: G. Gy.). Ha a biztosítottak számát vesszük és beszorozzuk 1 dinár 20 parával – ennyi volt egy napra a betegségi biztosítási hozzájárulása

annak a munkakategóriának, amelynek napibére megfelel a garantált napibérnek –, megkapjuk az egy napi hozzájárulás összegét. Ehhez még hozzá kell adni legalább ugyanekkora összeget, amelyet balesetbiztosítás címén fizetnek a munkaadók, és ha mindezt megszorozzuk az év munkanapjainak számával, akkor jön csak ki az az összeg, amely kiesik a gazdaság vérkeringéséből...” A Krámer testvérek tettek arról, hogy ilyen célokra minél kisebb összeg távozzon a kasszából. Ezzel közvetlenül megkárosították bejelentetlen munkásaikat, akik így szociális biztosításra való jog nélkül maradtak. Az újonnan felvett munkásokkal szemben jártak el így, akiknek azt mondták, hogy majd akkor jelentik be őket, ha a munkában beválnak. A munkaadók azonban a lehető legnagyobb mértékben halogatták köteleységük teljesítését.

A munkafelügyelő első jelentéséből megtudjuk, hogy a gyár munkásai földes műhelyben dolgoztak, s még a gépek mellé sem helyeztek deszkákat. Ez pedig életveszéllyel fenyegetett, különösen az árammeghajtású gépek mellett. A munkafelügyelő megállapította, hogy a Krámer-gyárban nagyon rosszak az egészségügyi feltételek: nem voltak külön női- és külön férfiöltözők, illetve nem voltak külön egyéni öltözőszekrények, amelyekbe a munkások ruhájukat elrakhatták volna. A nehéz és fárasztó munka után a piszkos, olajos és izzadt munkásoknak nem volt lehetőségük lemosakodni, semmi felfrissülés nem várt rájuk a nyolcórás, de gyakran kilenc- és tízórás munkanap után.

A Krámer-gyárban nem voltak légtisztító berendezések, az illemhelyek nem feleltek meg az egészségügyi feltételeknek, fertőzésveszélyesek voltak. A konjunktúra idején a tulajdonosok felduzzasztották a munkáslétszámot, s ezáltal méginkább növekedett a balesetveszély. A szigetelés nélküli padlózat miatt áramütés veszélye fenyegette őket, a fullasztó, szellőzetlen, elhasznált levegőjű és gázokkal teli műhelyek méginkább növelték a fertőzésveszélyt. Az ilyen munkakörülmények kimerítették a munkásokat és csökkentették a betegségekkel szembeni ellenállásukat.

Amikor a kerületi munkafelügyelő 1923-ban másodszor járt a Krámer-gyárban, tapasztalatait az egész országban használt úrlapra jegyezte fel. Az úrlap bal oldalán egy sor kérdés állt, amelyre a tulajdonosnak kötelessége volt válaszolni, vagy pedig a felügyelőnek kellett bejegyeznie a valós helyzet alapján leszűrt tapasztalatait.

A kereset kifizetésének napja és módja	Szombat, utólag
Levonások a keresetből	A betegs. bizt. fele
Pénzbüntetések	
Felmondási határidő	A törvény szerint
Munkakönyvek	Nincs mindenkinek
Munkáslista	Nincs kéznél

Munkarend	Nincs
Betegségi és balesetbiztosítás	Létezik
Tanoncfelvételi szerződések	Nincsenek kéznél
Tanoncidő	Három év
Tanoncok munkafeltételei	—
Fizetések	—
Lakás és étellemezés	Kapnak
Sztrájkok és összetűzések	—
Egészségügyi berendezések	Rendben van
Munkások pihenőhelye	Nincs
Munkáslakások	—
Kiskorú munkások intézményei (fogyasztási szövetke- zet, óvodák, kulturális intézmények, segélynyújtási alap stb	—
Egészségi helyzet	Jó
Étkezés	Mindenki magáról gondoskodik
Különleges élet- és egészségügyi veszélyek	Nincsenek

A munkáslista 1923-ban „sincs kéznél”. A szociális biztosítás korábbi kijátszása tehát folytatódik. Ugyanezen okból kifolyólag nincs minden munkásnak munkakönyve sem, mivel a bejelentetlen munkásnak nem lehetett munkakönyve.

A „tanoncfelvételi szerződések” rubrikában ugyancsak negatív válasz található, ami annyit jelentett, hogy írásos tanoncfelvételi szerződést nem is kötöttek a tanoncokkal, illetve az ipari tanulókkal. A Krámer testvérek szóbeli megegyezést kötöttek a tanoncok szüleivel, amely tulajdonképpen a szülők ígéreteit tartalmazta: hogy gyerekeik szófogadóak és jók lesznek, hogy jól fognak dolgozni. A szülők abba is beleegyezésüket adták, hogy megjegyzés nélkül visszafogadják gyerekeiket, ha azok szófogadatlanok és fegyelmezetlennek bizonyulnak. Ezzel szemben a Krámer-gyár csak arra kötelezte magát, hogy az ipari tanulóknak kosztot és kvártélyt biztosít. A Krámer-gyár tehát, akár csak az ország többi üzeméi, így tett szert ingyenes munkaerőre, amely takarította és rendben tartotta a csarnokokat, küldöncceladatokat látott el, segédmunkásként dolgozott a szakképzett munkások mellett és segített az áruszállításban és a raktározásban. S mindezt csak kosztért és kvártélyért, egy dinár nélkül, bár a munkaadónak kötelessége lett volna fizetni nekik.

Külön éttermet a Krámer-gyár munkásai számára nem rendeztek be. „Étterem sehol sincs, mindenki a műhelyekben étkezik, a hozott ebédet a gőzkazánon és a gőzgépen melegítik, habár a feliratok tiltják idegenek jelenlétét a kazán- és gépházban”.

A kiskorúak intézményeit nyilvántartó és a munkásjóléti rovat kitöltetlen maradt. Fogyasztási szövetkezet, óvoda, kulturális intézmény és segélynyújtási alap nem volt a Krámer testvérek gyárában, de az ország más gyáripárosainak üzemében sem. A Szerb—Horvát—Szlovén királyság Munkaügyi Felügyelőségének jelentésében erről a következőket jegyezték fel: „Külön otthon a kiöregedett és tehetetlen munkások számára egyetlen munkafelügyelőség területén sincs, sem az állam, sem pedig a magánvállalkozók nem törődnek a legnyomorultabbakkal, akiknek a közérdekért végzett termelőmunkával a tehetetlenségig kiszípolyozták munkarejüket. Az állami és magánvállalatokban egyik felügyeleti körzet területén sincsenek külön napközi otthonok és óvodák, bár elszegényedett és segítségre szoruló gyerek éppen a munkásság körében található a legnagyobb számban. Olyan időket élünk, amikor a gazdasági válság nemcsak a munkást és feleségét, hanem a nagyobb gyerekeket is arra kényszeríti, hogy bármilyen keresetért munkát keressenek, ezáltal megkönnyítsék a család életét, a kisgyerekek viszont magukra vannak hagyatva, felügyelet nélkül élnek, és egészen megfélemeznek róluk. A gyerekek fejlődéséhez ebben a korban leginkább szükséges a sok levegő, a napfény, a tisztaság és a jó táplálkozás, ezzel szemben viszont az a valóság, hogy ezeknek a kisgyerekeknek levegőtlen, piszkos és bűzös szobákban kell tartózkodniuk – jó táplálkozás és minden törődés nélkül. Emiatt található ezekben a körökben sok tüdőbajos, angolkóros és csenevész gyerek.”

A munkarend

Két egymást követő figyelmeztetés után végül is kifüggesztették a munkarendet a Krámer testvérek gyárában is. A munkarendből a munkások megtudhatták, hogy munkábalépésükkor kötelességük a gyár irodájában megőrzésre átadni munkakönyvüket. A munkaadónak jogában állt a munkakönyvbe beírnia „a munkás alkalmazásával kapcsolatos megjegyzéseket.” Ezek a megjegyzések tulajdonképpen a munkás munkájának jellemzését jelentették, s ez is egyike volt a munkások ellen alkalmazott nyomásnak. S nemcsak a Krámer-gyárban. Tudni kell ugyanis, hogy ha a munkás munkakönyvébe az előző munkaadó olyasmit írt be, hogy az illető fejelemzetlen, kommunista vagy szakszervezeti tag, hogy sztrájkra bújta munkástársait, vagy hogy egyszerűen politikailag megbízhatatlan, akkor a munkakönyv tulajdonosa számíthatott arra, hogy zárt kapukra talál munkakeresés közben.

A Krámer-gyár munkásságát a munkarend szerint három kategóriába sorolták: az elsőbe tartoztak a szitakészítők és a drótfeldolgozó szakemberek, a másodikba a lakatosok, a harmadikba pedig a napszámosok.

E kategóriák szerint határozták meg az alkalmazott munkások napibérét is, úgy hogy a legjobban az első két kategóriába tartozó munkásokat fizették. Érdekes viszont, hogy a munkarend tartalmazott olyan tételt is, amely szerint a tulajdonosok szükség esetén kategóriáján kívül is foglalkoztathatták az alkalmazott munkást. Ennek azonban az volt a feltétele, hogy be kellett tartani a keresetről szóló szerződés tételeit, s hogy a másik munka megfeleljen a munkás képességeinek és testi erejének. Ezt a tételt természetesen nem foglalták bele a szerződésekben, hogy az első kategóriába tartozó munkás – áthelyeztetvén a kisebb napibérű harmadik kategóriába – nagyobb keresethez jusson, hanem éppen fordítva: ez a tétel lehetővé tette a Krámer-gyár tulajdonosai számára, hogy a legutolsó kategóriába tartozó munkásokat első kategóriának megfelelő munkahelyen dolgoztassák, és csak a legalacsonyabb bért fizessék meg érte. Legális, törvényesített formája volt tehát ez a módszer is az extraprofit szerzésnek a Krámer-gyárban.

A kiskorú munkásokat 18 éves korukig „alkalmazhatták” könnyebb, testi erejüknek megfelelő munkahelyeken: a fiatal munkáslányokat szövőszék mellett és kisebb gépek, az ifjúmunkásokat pedig gépek kezelésére. Ki kell azonban emelnünk, hogy a Krámer-gyár munkarendje mindezt csak lehetőségként, nem pedig a tulajdonos kötelességeként emlegette.

Ez a munkarend a 20 órától reggel 5 óráig érvényes éjszakai munkát tiltotta. Illetékes szervek engedélyével azonban halaszthatatlan, sürgős javítások esetén, be lehetett vezetni az éjszakai munkát is.

Az évszakoktól függetlenül a Krámer-gyárban reggel 7 órától 17 óráig dolgoztak, közben a munkások 12 órától fél kettőig pihenhettek. E másfél óra alatt a munkások kerékpárjukon hazaszaladhattak ebédelni, vagy pedig a magukkal hozott ételt felmelegíthették és valamelyik szögletben vagy a gyárudvaron elfogyaszthatták. Szombaton a munkaidő reggel héttől déli fél egyig tartott.

A munka kezdetét és befejezését a Krámer-gyárban élőszóval jelentették be. Ez is tulajdonképpen egyik módja volt annak, hogy a munkásokat tovább ott tartásák, mint ameddig ott kellett volna maradniok.

A gyár megőrzött munkarendjének szövege tartalmazza a túlórázással kapcsolatos előírásokat is. Csaló szándéka azonban szemmel látható. Ez a szövegrész így hangzik: „Szükség esetén a hatóság előzetes engedélye nélkül is 8-ról 10 órára hosszabbítható a munkaidő tartama a munkaidőről szóló törvény értelmében – de csak 3Ø napig.”

A harmincast utólag javították át hármásra, ami annyit jelent, hogy a munkásokat meghatározott ideig félrevezették a törvény rendelkezéseivel kapcsolatban. S nemcsak hogy becsapták ezzel a munkásokat, hanem a „tévedéssel” együtt alkalmazták a meghosszabított munkanap gyakorlatát is.

A túlórákat kifizetjük – állt a Krámer-gyár munkarendjében. A túlórák órabér növekedéséről szóló szöveget áthúzták (ugyanúgy, ahogy itt lát-szik), és föléje írták kézzel, hogy a „munkásokkal kötendő megegyezés értelmében.”

Ez az eljárás tulajdonképpen azonos volt a munkásvédelmi törvény 10. paragrafusának nyilvánvaló és szemmel látható megszegésével. Ez a paragrafus félreérthetetlenül a következőket mondja:

„A gyártulajdonosoknak minden túlórát legalább 50 százalékkal jobban meg kell fizetniük, mint a rendes órabért. Akkordmunka esetében rendes órabérnek az átlagos heti kereset 48-dik, 54-dik vagy 60-dik része számít.”

A Krámer testvérek gyáruk munkarendjének megállapításánál ily módon átalakították a törvényes rendelkezéseket, s csak belső szabályzattal akarták következetesen alkalmazott gyakorlatukat szentesíteni. Ez a gyakorlat abból állt, hogy a munka konjunktúrája idején-előzetes megkérdezés nélkül – túlórázásra kényszerítették a munkásokat, a napibéreket viszont sem 25, sem pedig 50 százalékkal nem emelték. A Krámer-gyár volt munkásai a harmincas években számtalan panaszt nyújtottak be a választott bíróságokhoz, s minden panasz a fenti tényeket igazolja.

Gazdasági pangás esetére a munkarend a következő jogokat irányozta elő a munkások számára:

„Ha a munka csökkenése folytán szükségesnek mutatkozik a munkaidő rövidítése, ezt előre közölni kell a munkásokkal, hogy mindenki élhessen az előre megállapított felmondási határidővel.” Ezzel a „kivételes” kedvezményel nem kívántak élni a munkások, még ha csak két-három napot is dolgozhattak hetenként, mert az egyszer megszerzett munkára mindenki úgy vigázott, mint a szeme világára. A felmondás a munkaadó joga és beneficiuma volt, nem pedig a munkásé. A felmondási joggal sem Újvidéken, sem pedig Vajdaságban nem éltek a munkások a két világháború közti időszakban, mivel a vasmunkások soha nem voltak olyan keresettek, hogy válogathattak volna a munkaadók vagy munkaszervezetek között. A munkások maradtak ott, ahol munkát találtak, s elfogadták az ott érvényben levő feltételeket.

Szabadságot sem a Krámer-gyár, sem pedig a későbbi Újvidéki Csavar-és Vasgyár munkarendje nem engedélyezett és nem irányzott elő. Csak a vallási ünnepekre adtak szabadnapokat: két nap járt húsvétkor, egy nap pedig pünkösdkor, újévkor és karácsonykor. Az ünnepnapokat rettegve várták a munkások, hisza azokra a napokra, amikor nem dolgoztak, nem járt a bér. Az ünnepnapok még inkább megkeserítették az amúgy is nyomorúságos keresetű munkások életét. A kötelezően megült vallási ünnepeken kívül a munkarend az állami ünnepekről azt írta elő, hogy „azokat csak a munkások kívánságára lehet megülni, ha az nem ellenkezik más törvényes előírásokkal.” Érdekes és jellemző diszharmóniája volt ez

a viszonyoknak, s bizonyos értelemben a Szerb—Horvát—Szlovén királysághoz való lojalitás mértékét is jelentette.

A Krámer-gyár munkarendje szerint a vasárnap a pihenés napja volt. „A munkásoknak és munkásnőknek engedélyezett évi távolmaradások a következők...” elnevezésű rovat azonban kitöltetlenül maradt. A Krámer-gyárban és Jugoszlávia többi gyárában szabadság nem járt.

A munkahét hétfőn kezdődött és szombaton végződött. A munkások hetibért kaptak. A munkás bére alapján volt köteles a munkaadó befizetni a betegségi és balesetbiztosítás összegét. Idejében bejelentett munkabeszüntetés idejére a leállás, illetve a „várakozás” teljes tartamára a munkásokat megillette a teljes bér.

A munkarend arra kötelezte a munkásokat, hogy tagjaivá váljanak a munkásbiztosító pénztárnak. A biztosítás költségeinek felét a munkások, a másik felét pedig a Krámer testvérek viselték. A munkásbiztosítóval való elszámolást a gyár igazgatósága végezte a munkáslisták alapján. Ha a listákon kevesebb munkás szerepelt, mint ahányan a gyárban dolgoztak, a tulajdonosoknak módjukban állt, hogy nemcsak az őket terhelő hozzájárulási részt takarítsák meg, hanem a másik felét is, amelyet a munkásbiztosító pénztárhoz való kötelező hozzájárulás címén az első naptól fogva levontak a munkás keresetéből. Ez volt tehát az igazi oka a munkáslisták vezetése terén mutatkozó „hanyagásnak”, amelyre a Kerületi Munkafelügyelőség két ízben is figyelmeztette a gyár igazgatóságát. A munkarend arra is kötelezte a Krámer-gyár tulajdonosait, hogy baleset ellen is biztosítsák munkásaikat. A biztosítási hozzájárulás teljes összegét a tulajdonosoknak kellett viselniük. A munkarend értelmében a munkán történt összes baleseteket jelenteni kellett a munkaadónak (a szerencsétlenül járt munkás, vagy pedig munkásbizalmi kötelessége volt ez), a munkaadónak pedig az illetékes munkafelügyelőségnél valamint a betegségi és balesetbiztosítási intézetnél. Betegség és baleset esetére a Krámer-gyár munkarendje „orvosi segítséget, betegellátást, illetve baleseti kártérítést” irányzott elő.

A munkások viselkedését előíró szabályok a tisztességes viselkedés mellett megkövetelték „a munkaadók rendelkezéseinek pontos végrehajtását.” A munkásnak kötelessége volt vigyáznia a gépekre, és mindent jelentenie kellett, ami épségüket veszélyeztette. Reggelizni és ebédelni csak a pihenő idején lehetett. Munka alatt tilos volt a dohányzás. Ezt a rendelkezést a dohányzó munkások a leggyakrabban megszegték, az ilyenfajta szabálysértésért viszont pénzbüntetést kellett fizetniük. A pénzbüntetés szabályait szóban közölték a munkásokkal. A munkarendben nincs szó a pénzbüntetésről, amiből arra következtethetünk, hogy ezt a büntetési formát nem alkalmazták. Az apró szabálysértésekért, elsősorban a dohányzásért összegyűlt pénzüsszeget külön kasszába tették, amely-

ből aztán a cég az év végén ajándékot adott a munkások gyerekeinek. Ilymódon a tulajdonosok két legyet ütöttek egy csapásra: a dohányzás tiltásával csökkentették a munkaidővesztésüket, s a munkások zsebéből vették ki azt a pénzt, amellyel aztán megajánlották a karácsonyi jótékony-ságot.

Az érvényben levő törvényes rendelkezésekkel ellentétben szövegezte meg a munkarend a munkaviszony megszűnésének kérdését: a harmadik kategóriába tartozó foglalkoztatottak – ezek voltak a legtöbben a Krámer-gyárban – munkaviszonya felmondás nélkül szűnik meg, az első és második kategóriába tartozó munkások esetében pedig a felmondás a megállapo-dás szerint következhet be. A Krámer-gyár gyakorlatának nyelvére lefor-dítva ez annyit jelent, hogy ha azt úgy kívánták meg a gyártulajdonosok érdekei, a munkásokat kategóriájuktól függetlenül azonnali hatállyal el-bocsátották. S mindezt annál inkább, mert az egész munkásságot szóbeli megállapodás alapján vették fel, vagyis szerződés nélkül. Csak élőszóbeli tudhatta meg a munkás, hogy milyen napibér fogja megilletni, arról azon-ban, hogy van felmondási határidő vagy nincs, nem beszéltek, hiszen az volt az általános gyakorlat, hogy áruértékesítési nehézségek idején azon-nali hatállyal felmondtak. A Szerb—Horvát—Szlovén királyság munkafelü-gyelősége ezt meg is állapítja: „A nagyméretű munkanélküliséget kihaz-szálva a gyáriparosok szinte minden esetben olyan szerződéseket kötnek, amelyekben az azonnali hatállyal történő felmondást irányozzák elő.”

A munkásbizalmiak

A Krámer-gyár munkarendje szavatolta – legalábbis papíron a munká-soknak azt a jogát, hogy egyéves megbizatosi időszakra munkásbizalmia-
kat választhassanak. A munkásbizalmiak megbizatosi immunitást élveztek, tehát az egyéves időszak alatt, amíg funkciójuknak eleget tettek, a törvény értelmében nem lehetett őket elbocsátani állásukból. A Krámer-gyár tulajdonosai nem kedvelték a munkásbizalmiak intézményét, ezért igen nyíltan és világosan tudtára adták a munkásoknak, hogy gyárukban, ahol „sokoldalú atyai és nemzeti törődésben van részük”, nincs szükség a munkásbizalmiakra. Munkásbizalmiak választása a tulajdonosok szerint az irántuk való bizalmatlanság nyílt kifejezésre juttatásának számított. Attól való félelmükben, nehogy lépésük elégedetlenségnek látszék a tu-lajdonosok szemében, a Krámer-gyár munkásai nem éltek törvényadta jogukkal: nem választottak munkásbizalmiakat. Bár a gyár munkarendjé-ben szerepelt a munkásbizalmiak intézménye, egyetlen külső tényező, köztük a Körzeti Munkafelügyelőség sem tett semmit a törvényadta jogok érvényesítése érdekében. A munkásbizalmiak választásának jogával csak

1926-ban éltek a csavargár munkásai, s éppen ezzel kapcsolatban került sor az első nagyobb összetűzésre a munkásság és az igazgatóság között.

A munkásbizalmiak intézménye igen fontos vívmánya volt a munkásosztálynak, s helyet kapott a munkásvédelmi törvényben is. A törvény értelmében a munkásbizalmiakra igen sok és fontos feladat hárult. Tevékenykedniük kellett a gyárban dolgozó munkások gazdasági, szociális és művelődési érdekeinek megvalósításáért, törődniük kellett a munkások és munkaadók közti jóviszony kialakításával és megtartásával, részt kellett venniük a kollektív szerződések előkészítésében és kidolgozásában, valamint törődniük kellett a kollektív és egyéni szerződések betartásával. A munkaadók és a munkások közti nézeteltérések, elsősorban a bérekkel kapcsolatos problémák megoldásánál fontos szerep várt a munkásbizalmiakra: nekik kellett a békés megoldás érdekében közvetíteniük. Amennyiben közvetítésük nem hozta meg a megoldást, a munkásbizalmiaknak kötelességük volt a hatóság közvetítését követelni. Ugyancsak kötelességük volt a munkásvédelmi törvények érvényesítése a gyárakban, és az ezzel kapcsolatos törvényszegésekről értesíteniük kellett az illetékes hatóságokat. Tanácsosi minőségben részt kellett venniük az elbocsátásokkal kapcsolatos ügyek intézésében is.

A munkásbizalmiak intézménye összetett és szerteágazó feladatkörével igen hasznos fegyver lehetett volna a munkásosztály kezében, s legális formát biztosított volna a szakszervezeti és bérharcokhoz. Tudták ezt a Krámer-gyár tulajdonosai is, ezért mindent megtettek, hogy gyárukban kiirtsák ezt az intézményt. Más véleményt vallani annyit jelentett, mint elégedetlennek lenni, ezzel kapcsolatban a legkisebb ingadozás is komoly és könyörtelen következményekkel járt. Az a munkás, aki azt vallotta, hogy a munkások és a tulajdonosok közötti viszony a munkásbizalmiak intézménye nélkül megoldhatatlan, azt tapasztalhatta, hogy a legközelebbi létszámcsökkentés alkalmával nem tartanak további igényt munkájára. Függetlenül attól, hogy esetleg a legjobb szakember is volt. A Krámer testvérek ebből a szempontból is a munkaadók általános gyakorlatát követték, tehát koruknak szellemében jártak el. A munkásbizalmiak bojkottálása általános gyakorlat volt a jugoszláv munkaadók körében, hivatalos összejöveteleken és egymás közt gyakran hangoztatták, hogy a munkásbizalmiak intézménye jugoszláv viszonylatban nem szükséges. A Szerb—Horvát—Szlovén királyság Munkafelügyelőségének 1920-as jelentése megállapítja: „Munkásbizalmiakat még mindig csak a nagyobb vállalatokban választanak. A kisebb vállalatokban a munkaadók nem ismerik a munkásvédelmi törvény tételeit, tehát a munkásbizalmiak választásáról szóló rendelkezéseket sem.”

A Krámer-gyár munkarendje így szabályozta a belső viszonyokat.

A gyár tulajdonosai és munkásai közötti szociális és gazdasági viszonyokról és a munkáskizsákmányolás fokáról általános és egész sor konkrét mutatóval rendelkezünk.

A munkabérek és a munkások gazdasági helyzete

A munkások gazdasági helyzete az egész országban, tehát a Krámer testvérek gyárában is igen nehéz volt a háború utáni első években. A háborús pusztítások és a nincstelenség, valamint az infláció terheit a munkások érezték meg a legjobban. A munkások nagy részének időszakos munkanélkülisége, jelentős munkástömegek állandó munkanélkülisége, a közszükségleti cikkeknek az infláció következtében fellépő árdrágulása és a munkabérek között mutatkozó állandó eltérések olyan csapások voltak, amelyek egyaránt sújtották a Krámer-gyár állandóan gyarapodó munkásságát és a jugoszláv munkásosztályt is. A Szerb—Horvát—Szlovén királyság Munkafelügyelőségének 1920. évi jelentése ezzel kapcsolatban a következőket emeli ki: „Bár a drágulással párhuzamosan emelkedtek a munkabérek is, a munkásság gazdasági helyzete nem javult, hanem csökkent: a bérjavítás nem volt arányban az árdrágulással. Megállapítottuk, hogy a munkások és családtagjaik rosszul tápláltak és nagyon szegényesen öltözöttek voltak...” A munkássajtó erről a következőket írta: „Munkásaink átlagos napibére a háború előtti napibérekhez viszonyítva 700 százalékkal alacsonyabb. Ez abból is látható, hogy az élelmiszerek átlagosan 1200 százalékkal drágultak meg. A munkabéreket 500 százalékkal emelték, ami annyit jelent, hogy a munkásság vesztesége 700 százalékos.”

A Körzeti Munkafelügyelőség adatai és a Krámer-gyárban tett látogatások alkalmával felvett jegyzőkönyvi megállapítások alapján abban a helyzetben vagyunk, hogy áttekinthetjük a gyárban dolgozó munkások keresetének konkrét adatait. 1923 végén, tehát abban az időszakban, amikor az infláció a végéhez közeledett és amikor az országban folyamatban volt a pénzügyi helyzet stabilizálása, a Krámer-gyárban 19 alkalmazottat talált a körzeti munkafelügyelő. A munkások egyötöde napi 50 dinárt meghaladó napibért kapott, egyötöde pedig körülbelül napi 30 dinárt. Ez volt a legjobban fizetett munkások kategóriája. Ezeknek a munkásoknak az átlagos napibére meghaladta a jugoszláv átlagot. Ezzel szemben viszont a foglalkoztatottak nagyobb része, pontosabban a munkások 3/5-öd része mindössze 15 dináros napibért kapott, vagyis háromszor kevesebbet, mint a legjobban fizetett mesterek. Ez az összeg pedig nem érte el a vajdasági és jugoszláviai átlagot.

A munkafelügyelő jelentéséből látszik, hogy a Krámer testvérek gyárában a foglalkoztatottak nagyobb része nő volt. A munkásnők egyre tö-

megesebb munkábalépésével kapcsolatban a vajdasági munkáskamara kiemelte, hogy ez a jelenség az egyre nehezebb megélhetési viszonyok következménye, főként munkáscsaládokban. A munkáskamara megállapította, hogy a nehéz megélhetési viszonyok „idegenítik el az asszonyokat meg a lányokat a családtól, a családi tűzhelytől és taszítják őket a gyárakba, műhelyekbe, kereskedésekbe meg hivatalokba. A családdal szembeni kötelezettségeik nem csökkennek: a fárasztó munkanap után ugyanolyan nehéz munka várja őket otthon. A körülmények tehát sokkal inkább kimerítik a nők testi, szellemi és idegrendszeri tartalékait, mint a férfiakét. A nők gyengébb ellenállását kihasználva a munkaadók olcsóbb munkaerőhöz jutnak, és igyekeznek levernii a férfimunkások és alkalmazottak bérét.”

1925 elején, amikor felépült az új gyárépület a Munkás utcában, a Krámer-gyárban 37 munkás és 3 tisztviselő, tehát összesen 40 foglalkoztatott dolgozott. A 37 munkás közül 8-nak 71 dinár napibére volt. Ezek voltak a legtapasztaltabb és legjobb szakmunkások, akik szakmailag irányították a gyár munkáját. A többi 29 munkás napi 34 dinárt kapott, vagyis a legjobban fizetett kategóriában dolgozók keresetének körülbelül a felét. Szembetűnő, hogy a tulajdonosok csak 8 munkást fizettek jól, de ők is a vajdasági átlag alatti bért kapták: 1925-ben ugyanis az első osztályú szakmunkások átlagos napibére 100 dinár volt Vajdaságban. A gyár munkásságának négyötöde egy dinárral kevesebbet kapott a vajdasági átlagnál: a vajdasági átlag ugyanis 35 dinár volt. Ha tekintetbe vesszük, hogy a nyomda- és fémipari munkások a legjobban fizetett munkások közé tartoztak, akkor nyilvánvaló, hogy a Krámer-gyár tulajdonosai nem fizeték jól munkásaikat.

A gyár termelésének gyors fellendülésének több oka van. Mindenképpen figyelembe kell venni azt a tényt, hogy a tulajdonosok jól megválasztották a gyártandó termékeket, vitathatatlan érzékük volt a gyáripari termelés megszervezéséhez, és ügyesen kihasználták a piaci konjunktúrát. A gyors fejlődés másik szemmel látható oka azonban abban rejlett, hogy a tulajdonosok a szakmában szokásosnál jobban kizsákmányolták dolgozóikat. Tudnunk kell viszont, hogy a jugoszláv munkásosztály az állandó drágaság korszakában élt, amit hitelesen illusztrálnak az 1913-tól 1925-ig tartó időszak árdrágulásainak mutatói. Az említett korszakban ezek a mutatók a következők voltak Jugoszláviában. (Lásd a mellékelt táblázatot).

Amint a fenti táblázatból látható, 1920-tól 1925-ig a létfenntartási költségek állandóan emelkedtek, vagyis öt év alatt háromszorosan megdrágult az élet. A jugoszláv munkások bére nem tartott lépést a drágulással, köztük a Krámer-gyár munkásainak bére sem. A fenti jelenséget elemezve Mira Kolar-Dimitrijević megállapítja, hogy „a két háború közti időszakban a modern kapitalista kizsákmányolási módszer bevezetésével egyre inkább rosszabbodott a jugoszláv munkások helyzete. A munkásosztály ellenállása

Év	Élelem	Ruházat	Lakás	Átlagos mut.
1913	100	100	100	100
1919	1813	910	120	123
1920	1267	987	180	910
1921	1304	1761	285	1337
1922	2327	2502	2400	2433
1923	2585	2749	3600	2840
1924	2416	3320	3680	3121
1925	2455	2947	4680	3138

azonban a fejletlen osztályöntudat, a szakszervezeti mozgalom egységének hiánya és az erőteljes szerkezeti átalakulás következtében egészen a második világháború előttig gyenge volt.” Ha ez az általános helyzetkép érvényes a jugoszláv munkásosztály egészére, akkor még inkább érvényes a Krámer-gyárban dolgozó munkásságra is. Ennek a gyárnak a munkássága ugyanis egészen a második világháborúig nem volt képes szervezkedni, nem tudta kihasználni a munkásvédelmi törvény által adott lehetőségeket, hogy eredményesen szembeszálljon a Krámer testvérek egyre telhetetlenebb extraprofit-igényének, hogy kiharcolja maga számára a jobb gazdasági helyzetet.

Az alaposabb tájékozódás érdekében mindenképpen szükséges összevetni a gyár munkásainak keresetét és a bérek értékét az egyes élelmiszerek akkori árával. 1927 januárjában, abban az időszakban, amikor az árak néhány évre stabilizálódtak, egy kilogramm marhahús ára 18 dinár volt. Egy kilogramm disznóhús 20, egy kilogramm szalonna 24, egy kilogramm zsír pedig 20 dinárba került. Egy kilogramm fekete kenyér ára 4 dinár 50 para volt. Egy liter tej 4 dinárba, egy kilogramm cukor pedig 17 dinárba került. A babnak, az egyik legfontosabb tömegélelmiszernek az ára 4 dinár volt kilogrammonként. Látható tehát, hogy az élelmiszerárak olyan szintet értek el, hogy a munkásnak nagyon meg kellett gondolnia: a magas lakbérek által alaposan megcsappant béréből mikor vehet húst, és mikor fogyaszthat babot. Ez a dilemma különösen a Krámer-gyár alacsony kategóriájába tartozó munkásainak esetében volt határozottan jellemző. S mindehhez tartozik az is, hogy a vasasok munkája során sokkal inkább szakadt a ruházat, és a lábbeli, amely ugyancsak a drága közfogyasztási cikkek közé tartozott. A munkásnak tehát ebben a szakmában a táplálékon kellett takarékoskodnia, hogy eltarthassa családját, hogy a művelődéssel és kulturális szükségletekkel kapcsolatos kiadásokat – sajtó, könyv, mozi, színház – ne is említsük. Ilyen igényeinek csak saját egészsége kárára

tehetett eleget a munkás, hisz a saját szájától kellett megvonnia a falatot, hogy egyéb szükségleteire jusson keresetéből.

Az amúgy is alacsony munkásbéreket még az állam is csonkította: különböző adók formájában rótt rá terheket, amelyeket a munkásoknak viselniük kellett. A béreket nemcsak a szociális biztosítás, a munkásbörze és a munkáskamara hozzájárulásai terhelték, hanem a két százalékos egyenes adó, 0,50 százalékos rokkantsági, 0,20 százalék hadseregfenntartási és a 0,60 százalékos rendkívüli adó is terhelte.

Ismervén a Krámer-gyár munkásainak helyzetét, és általában a munkás-ság munka- és életkörülményeit, könnyebb megérteni az újvidéki munkások és parasztok körzeti bizottsága kiáltványának hangnemét és szellemét. A kiáltványt az 1925. február 8-án megtartott parlamenti választások előtt intézte a bizottság a városok és falvak dolgozó népéhez. A kiáltvány így kezdődik: „A jugoszláv munkás-ság és parasztság nehéz politikai és gazdasági rabságának láncait napról napra jobban feszíti a zsarnoki Pašić-Pribišević kormány...”

„A kormány azzal csapja be a népet, hogy tőkés államunkat egészen jól népivé és parasztivá képes átalakítani. Időfecsérléssel teszik bolonddá a népet! SEHOL A VILÁGON NINCSEN PARASZTI KAPITALISTA ORSZÁG! Utaink kétségbeejtően rosszak, a vasút rossz és drága, a kórházak nincsenek felszerelve, a betegek szinte éheznek a hiányos ellátás miatt, a rokkantak pedig az utcán koldulnak. A paraszttömegekkel senki sem törődik! A városokban nagy a munkanélküliség, aminek következtében a városi munkás-ság szemlátomást az éhhalállal küzd. Belgrádban, Zágrádban, Ljubljánában és ennek a vidám országnak más városaiban a kastélyok és a paloták telve vannak arannyal és selyemmel, s a felsőbb körökben dühösen szórják a pénzt!”

Bár ezeket a megállapításokat elég nyers formában fogalmazták meg, a proletariátus álláspontját képviselték, és a munkástömegek leplezett elégedetlenségének adtak hangot. A Krámer-gyár munkásai is a kiáltvány pontjait vallották, de a munkaadókkal és általuk a rezsimmel szembeni politikai konfrontációra nem lehetett gondolni. A börtönök kommunisztákkal voltak tele. Az üldözött, letartóztatott és munkahelyéről elbocsátott munkásforradalmárok sorsáról mindenki tudott, de a Krámer-gyár munkásainak körében, ahol néha a foglalkoztatottak fele munkásnő volt, a forradalmi osztályöntudat csak kialakulóban volt még. Ezért maradtak el a Krámer testvérek gyárában a határozottabb munkásakciók, s ezért túrték a munkások megjegyzés és ellenállás nélkül az embertelen kizsákmányolást.